

Religijsko obrazovanje u Bosni i Hercegovini

Zlatiborka Popov i Anne Mette Ofstad

This document is a translation from English of a contribution to the book *Religion and Pluralism in Education*, ed. Z. Kuburić and C. Moe (Novi Sad: CEIR, 2006).

Copyright © Zlatiborka Popov and Anne Mette Ofstad, 2005 / 2006. Published with permission.

[Okvir i uvod](#)

[Zakoni o religijskom obrazovanju](#)

[Ciljvi i zadaci religijske nastave](#)

[Analiza udžbenika](#)

[– Udžbenici za islamsko vjersko obrazovanje](#)

[– Udžbenici za katoličko vjersko obrazovanje](#)

[– Pravoslavni religijski udžbenici](#)

[Istraživanje o sprovođenju religijske nastave u školama](#)

[Kultura religija](#)

[Tekuća debata](#)

[Sažetak](#)

[Bilješke](#)

Okvir i uvod

Bosna i Hercegovina se sastoji od dva entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske, i posebne administrativne jedinice, Brčko distrikta. Federacija je dalje podijeljena na 10 kantona, od kojih su pet sa muslimanskom većinom, tri sa katoličkom, i dva kantona bez većinskog naroda (u svim kantonima ima srpske manjine). Ne postoje pouzdani statistički podaci o sadašnjoj populaciji u zemlji (negdje više od 4 miliona stanovnika), da ne pominjemo religijsku pripadnost¹. Procjenjuje se da muslimani čine 40%, pravoslavni Srbi 31%, rimo-katolici 15% i ostali 14%.

Posle prvih višestranačkih izbora održanih u BiH 1990., javio se i zahtjev za uvođenjem religijske nastave u školama. Za vreme komunizma, religijsko obrazovanje se posmatralo kao privatna stvar. Neposredno prije, tokom i posle rata, zaoštrile su se demarkacione linije između različitih etničkih grupa i porasla religijska svijest. Religija, istorija i jezik su glavna osnova razlikovanja grupa. Razlike u jeziku su male²; tri grupe imaju nešto različit pogled na istoriju, ali je religija glavna osnova razlikovanja. To može biti jedan od razloga zašto je zahtjev za uvođenjem religijskog obrazovanja u škole postao tako važan. Zahtjev je opravdavan na bazi poštovanja ljudskih prava, i pretpostavke da je prethodni sistem bio diskriminatorski jer nije dozvoljavao prisustvo religije u školama.

Međutim, ovaj školski predmet je stvorio brojne teškoće, uključujući i problematizovanje ljudskih prava. Izveštaj bosanskog ombudsmena za ljudska prava napominje da je religijska nastava u školama izvor kršenja prava djece (Institucija Ombudsmena, 2000). U većini kantona, religijsko obrazovanje je organizovano samo za djecu iz većinske nacionalne/religijske grupe. Postoji diskriminacija djece iz manjinskih grupa, mješovitih brakova i ateističkih porodica. Pod pritiskom roditelja i zajednice djeca pohađaju odn. ne pohađaju religijsku nastavu. U nekim školama, religijska nastava je obavezna i postoje čak pokušaji uvođenja kolektivnih molitvi. Nepostojanje vjerske nastave za druge konfesije se pravda malim brojem učenika. Vjeroučitelji nisu pod kontrolom obrazovnih institucija (tzv. školskih inspektora), i u mnogim slučajevima nedostaje im pedagoško obrazovanje koje zahtijeva zakon. Stoga prema ombudsmenu vjeroučitelji imaju poseban status u društvu, koji nema uporište u zakonu.

Još 1991., institucije nadležne za obrazovanje³, u saradnji sa religijskim institucijama, počele su sa pripremom nacрта za izvođenje vjerske nastave u školama za sve konfesije u BiH. Krajnji rezultat ove ideje je usvajanje Plana i programa vjerske nastave za islamsku, katoličku, pravoslavnu, jevrejsku i adventističku konfesiju 1994. godine. Religijski predmet je uveden u školski kurikulum tokom rata, i kasnije bio adaptiran u skladu sa novim ustavnim uređenjem tokom 1996., što treba detaljnije pojasniti.

Ustav BiH je jedinstven: građani BiH nisu glasali za njega; on je zapravo nametnut od strane međunarodne zajednice kao dio dejtonskog mirovnog sporazuma. Dva entiteta imaju svoj vlastiti zakonodavni sistem. Federacija je podeljena na 10 kantona, od kojih svaki ima svoje zakonodavstvo, iako je ono u određenoj mjeri harmonizovano. Neke oblasti su u isključivoj nadležnosti kantona, kao što je npr. kultura, obrazovanje, socijalno i zdravstveno osiguranje. Svaki kanton donosi vlastite zakone o obrazovanju, prema željama i potrebama etničkih grupa. Kanton bira jezik (bosanski, hrvatski ili srpski), kurikulum i udžbenike. Iako na nivou Federacije postoji Ministarstvo za obrazovanje, ono ima malo uticaja na kantonalnu politiku, i više služi kao veza između kantona a ima ulogu savetodavne institucije.

Tako su religijske zajednice pripremile kurikulum za vjersku nastavu koji je odobren od strane kantonalnih vlada. Razvile su metodologiju i formirale nastavne jedinice za svaki razred i započele sa objavljivanjem udžbenika. Koji su predmeti formirani zavisilo je od etničke većine u kantonu. U takvim okolnostima je, 2002. započela obrazovna reforma u BiH.

U ovom radu istražićemo koji modeli vjerske nastave postoje u školama. Istražićemo nameravane ciljeve vjerske nastave definisane u zakonima o obrazovanju, prije svega religijskom obrazovanju. Da bismo utvrdili kako se vjerska nastava sprovodi u oba entiteta i u različitim kantonima, sprovele smo istraživanje u školama bazirano na upitniku. Takođe ćemo dati uvid u uvođenje predmeta *Kultura religija*, nekonzfesionalni predmet koji je uveden u nekim školama u BiH. Isto tako ćemo prikazati sadržaj udžbenika tri glavne religijske grupe (islamske, pravoslavne i katoličke), i pokušati da utvrdimo sličnosti i razlike. Poseban naglasak ćemo staviti na način na koji se u svakom od udžbenika prikazuju druge religijske grupe. Takođe ćemo ukazati na tekuću debatu u mas-medijama o religijskom obrazovanju.

Zakoni o religijskom obrazovanju

U zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini (2004), član 4, stoji:

(...) Svako ima pravo na vjersku pouku, koju će vršiti samo osobe koje na tu službu imenuje službeno tijelo ili predstavnik njegove crkve ili vjerske zajednice, kako u vjerskim ustanovama tako u javnim i privatnim predškolskim ustanovama i osnovnim školama i višim nivoima obrazovanja (...).

U zakonu dakle stoji da svi učenici u BiH imaju pravo na pohađanje vjerske nastave, i naglašava odgovornost i pravo crkava i religijskih zajednica da izvode vjersku nastavu u okviru školskog kurikuluma. Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju (Službeni list 18/2003) važi u oba entiteta i distriktu Brčko. Svaki kanton je donio i svoje dodatne zakone o obrazovanju. U članovima ovih zakona se ili citira državni zakon, njegov deo ili se generalno odnose na državni zakon, kao što je slučaj u distriktu Brčko, u čijem zakonu nema specifikacija o religijskom obrazovanju⁴. Konzfesionalnoj vjerskoj nastavi je dat prioritet u zakonu: Članci o religijskoj nastavi su uglavnom na početku zakona, zajedno sa članovima zakona koji regulišu jezike koji se koriste u školama.

Član 9 okvirnog zakona navodi: „Škole će unapređivati i štiti vjerske slobode, toleranciju i kulturu dijaloga“. Primjer kako se to reflektuje na kantonalno zakonodavstvo je Zakon o osnovnom obrazovanju kantona 10, član 26: „Škola će promovirati i štiti vjerska prava i slobode, toleranciju i dijalog i omogućit će zakonom priznatim crkvama i vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini

održavanje redovite nastave vjeronauka u osnovnoj školi u skladu s njihovim učenjem i tradicijama“.

Religijsko obrazovanje je na taj način izašlo iz okvira privatne sfere i postalo školski predmet. U isto vreme, crkve i religijske zajednice su zadužene za ovaj predmet, te je jasno da je on konfesionalnog karaktera. Uspostavljenje religijske nastave u javnoj sferi se smatra važnim, jer je tokom komunizma religija bila isključivo privatna stvar. Zanimljivo je da zakon naglašava autoritet crkve i religijske zajednice u sferi vjerske nastave, ali ne definiše nadležnost škole u oblasti ovog predmeta.

Okvirni zakon iz 2003., je naročito na nivou osnovnog obrazovanja, ustanovio da obrazovne ustanove imaju odgovornost zaštite religijske slobode, tolerancije i kulturnog dijaloga. S tim u vezi, u članku 9 stoji: „učenici će pohađati časove vjeronauke samo ako su u skladu sa njihovim ubjeđenjem ili ubjeđenjima njihovih roditelja...“. Odgovarajući deo člana 26 kantonalnog zakona navodi: „Učenici pohađaju nastavu vjeronauka u skladu sa svojim vjerskim uvjerenjem...“

Zakon ne pominje nikakva ograničenja dječijih prava na vjersku nastavu, i ne definiše minimalan broj učenika koji je potreban da bi se u školi organizovala vjerska nastava. Izuzetak je Republika Srpska (RS), gdje stoji da će se vjerska nastava, u skladu sa vlastitim vjerovanjem organizovati ako postoji grupa od 30 ili više učenika date konfesije u školi (RS MoE, 1998). Kako je BiH multi-religijska zemlja, sa tri glavne konfesije i brojnim manjim religijskim grupama, zakon previđa značajne praktične probleme sa kojima se škola može susresti ukoliko doslovno primenjuje ovaj zakon.

Dalje, učenici koji ne žele da pohađaju vjersku nastavu ne smiju ni u kom pogledu biti deprivilegovani u odnosu na druge učenike (Okvirni zakon, član 9). Slično stoji i u kantonalnom zakonu: „Škola se brine da učenici koji ne pohađaju sate vjeronauka ni na koji način ne budu dovedeni u nepovoljnu poziciju u odnosu na druge učenike nego će tim učenicima osigurati nastavnu ili izvannastavnu aktivnost u vrijeme nastave vjeronauka“ (Kanton 10, Članak 26).

Zakon ne navodi kakav oblik nastave treba ponuditi djeci koja ne pohađaju religijsku nastavu. Očekivalo bi se da je ponuđen nekonfesionalni religijski predmet, ali se to ne navodi kao alternativa. Prema državnom zakonu, religijsko obrazovanje je izborni predmet u skladu sa religijskim vjerovanjem djece. Sa decentralizacijom obrazovanja, u Federaciji je odgovornost za obrazovnu politiku, zakonodavstvo i zahtjeve prenijeta na kantonalne obrazovne institucije. U važećem kantonalnom zakonu o obrazovanju, predmet dobija drugačiji status: postaje obavezan predmet, ili obavezan ukoliko ga roditelji izaberu. U skladu sa tim, neki kantoni su usvojili kurikulum iz 1994., dok su drugi usvojili vlastiti kurikulum. Praktična primjena je puna problema: nedostatak kvalifikovanog nastavnog osoblja i odgovarajućih udžbenika, i nemogućnost organizovanja nastave za različite konfesije u školama.

U praksi, državne škole organizuju vjersku nastavu za većinsku religijsku zajednicu. U teoriji, učenici imaju kao opciju nepohađanje vjerske nastave, ali u praksi učenici iz većinske religije osećaju pritisak od strane nastavnika i zajednice da pohađaju nastavu.

U kantonima sa bošnjačkom (muslimanskom) većinom, religijska nastava je izborna (Sarajevo, Zenica-Doboj), ili je obavezna ako se jednom izabere (Unsko-sanski, Tuzlanski i Bosansko-podrinjski Kanton Goražde). To znači da ako se izabere vjerska nastava na početku školske godine, obavezno je da se pohađa tokom te školske godine. U ovih pet kantona, škole organizuju islamsku vjeronauku 1–2 školska časa nedeljno. Samo u Zapadno- Hercegovačkom kantonu sa hrvatskom većinom je vjerska nastava obavezna tokom čitavog školovanja za učenike koji je izaberu u prvom razredu.

U ustavu Republike Srpske, član 28., stoji:

Jamči se sloboda vjeroispovijesti. Vjerske zajednice su jednake pred zakonom, slobodne u vršenju vjerskih poslova i vjerskih obreda, mogu osnivati vjerske škole i izvoditi

vjersku nastavu u svim školama svih stepena obrazovanja, baviti se privrednim i drugim djelatnostima, primati poklone, stvarati zadužbine i njima upravljati, u skladu sa zakonom. 5

U RS, učenici pohađaju vjersku nastavu u osnovnoj ali ne i srednjoj školi. Od Srba se očekuje da je pohađaju, ali se prisustvo ne zahtjeva za Bošnjake i Hrvate. Ukoliko više od 30 Bošnjaka ili Hrvata pohađaju određenu školu u RS, škola je obavezna da organizuje religijsku nastavu za njih. Međutim, u ruralnim područjima RS, uglavnom nema kvalifikovanih religijskih predstavnika koji bi bili na raspolaganju da uče malu grupu bošnjačkih ili hrvatskih učenika.

Da sumiramo: Prema zakonima, religijska nastave je konfesionalna i izvodi se od strane posebnih crkvi/ religijskih zajednica. Kada se jednom izabere, religijska nastava postaje obavezan predmet. Svako ko pohađa vjersku nastavu čini to na osnovu svoje vjerske pripadnosti. Pretpostavlja se postojanje alternativa za one koji ne pohađaju versku nastavu.

Ciljevi i zadaci religijske nastave

U sljedećem dijelu navodimo ciljeve islamske i pravoslavne vjerske nastave, uopšteno definisanih u silabusima koje smo dobili od škola. Što se tiče ciljeva katoličke vjerske nastave, oslonili smo se na *Plan i program katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi*, izdatom od strane Biskupske konferencije BiH.

Ciljevi islamske religijske nastave su:

- Upoznavanje učenika sa odredbama Kur'ana: vjerovanje u jednog Boga, Njegove anđele, Njegove objave- knjige, poslanike i Sudnji dan;
- Osposobljavanje učenika za praktično življenje u skladu sa islamskim dužnostima: očitovanje vjere, obavljanje propisanih molitvi, vjerska discipliniranost (post), vjerske materijalne obaveze (zekat) i hadž (hodočašće);
- Razvijanje osjećaja dužnosti i odgovornosti prema gore navedenim uputama;
- Podsticanje učenika da razmišljaju o svom okruženju;
- Upoznavanje učenika sa islamskim sistemom vrijednosti;
- Razvijanje aktivne i svjesne ljubavi prema Allahu, dž.š. i islamskoj zajednici;
- Upoznavanje učenika sa pojavom i razvojem Islama na ovom području, i njegovom materijalnom i duhovnom baštinom.

Iz navedenog možemo zaključiti da su ciljevi islamskog religijskog obrazovanja čisto konfesionalni.

Ciljevi katoličkog religijskog obrazovanja su:

- Razvijanje otvorenosti prema transcenciji i osposobljavanje za promišljanje najdubljeg smisla ljudskog života i svijeta u odnosu na prolaznost i vječnost;
- Razvijanje zrele i jedinstvene ljudske i religijske ličnosti, na individualnoj i socijalnoj razini, u svim aspektima ljudskog života: duhovnom i materijalnom;
- Razvijanje sposobnosti za razumijevanje biblijskih poruka i njihovo povezivanje sa svakodnevnim životom;
- Postizanje krišćanske svijesti u odnosu prema sebi, drugima, društvu i svijetu;
- Razumijevanje da je Bog pozvao ljude na međusobnu ljubav i prijateljstvo;
- Otkrivanje snage Isusove crkve kao sakramenta spasenja i osposobljavanje učenika da vole i služe crkvi;
- Upoznavanje sa značajem povijesti Katoličke crkve, koja služi Isusu na različite načine u Hrvata;
- Razvijanje zahvalnosti za božansku neograničenu ljubav i osposobljavanje učenika za bratsku službu, dobrotu, socijalnu pravdu, solidarnost i osjećanje uzajamne zahvalnosti;
- Usvajanje cjelokupnog sustava kršćanskog morala, to jest Kristovog zakona ljubavi i

- služenja;
- Doživljavanje duhovne snage i značaja liturgije, sakramenata i blagdana;
- Sticanje znanja o onima koju su drugačiji, i razvijanje poštovanja prema drugim kulturama i konfesijama;
- Razumijevanje uzroka konflikata između roditelja i djece, ljudi i nacija, i osposobljavanje učenika da prevaziđu konflikte i izgrade harmoničan lični i socijalni život;
- Razumijevanje uloge obitelji u razvoju ličnog i društvenog života, i izgradnja odgovornosti za vlastitu obitelj i širu zajednicu;
- Kretanje kršćanskim putem vjere, nade i ljubavi uz pomoć kojih se odupiremo negativnim iskušenjima i životnim problemima, naročito u doba adolescencije (Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine, 2003:53-55).

Iz navedenih ciljeva, kao i iz analize udžbenika možemo zaključiti da ciljevi katoličkog vjeronauka nisu isključivo konfesionalni (hrišćanski i katolički) već takođe uključuju znanje i razumijevanje drugih kultura i religija, u prilično neutralnom svijetlu.

Ciljevi pravoslavnog religijskog obrazovanja su:

- Razumijevanje i prihvatanje Božjeg trojstva kao osnovne hrišćanske istine, i Isusa koji se žrtvovao za spas čovječanstva;
- Razumijevanje značaja Biblije preko koje je Bog poslao poruku čitavom čovečanstvu;
- Razumijevanje da je Bog beskrajno, neograničeno, apsolutno, duhovno biće;
- Razumijevanje ograničenosti znanja o Bogu, ali se kroz proces očišćenja, prosvjetljenja i ushićenje prema Bogu možemo približiti Bogu, kao i da se Bog želi približiti nama kao svojim tvorevinama;
- Razumijevanje hrišćanske poruke koja rješava probleme života i smrti, moralnosti i grijeha;
- Razvijanje osjećanja da Crkva, kao tijelo Hristovo i ispunjenje Svetog Duha ujedinjuje sve ljude u božanskoj ljubavi;
- Uključivanje učenika u život Pravoslavne crkve, koja čuva čistu i izvornu Hristovu poruku;
- Život učenika u skladu sa Hristovom porukom, i razumijevanje cilja vjeronauke, ne kao obaveznog predmeta, već kao integralnog dijela ličnog razvoja;
- Razvijanje hrišćanskih vrijednosti i vrlina kao što su smjernost, moralna čistota, darežljivost, milosrđe, krotkost, revnost u vjeri.
- Primjena ovih vrijednosti u porodici, ckrvi i državi kao najvažnijim hrišćanskim zajednicama;
- Razumijevanje istorije Srpske Pravoslavne Crkve, od srednjevjekovnog perioda do danas, radi očuvanja vlastitog nacionalnog i religioznog identiteta;
- Osposobljavanje učenika da poštuju kulturu i civilizaciju čiji su nasljednici.

Iz navedenog možemo zaključiti da su ciljevi pravoslavnog religijskog obrazovanja konfesionalni (hrišćanski i pravoslavni) i nacionalni.

Analiza udžbenika

Udžbenici za islamsko vjersko obrazovanje

Naša analiza udžbenika za islamsko religijsko obrazovanje je pokazala da su oni čisto konfesionalne sadržine. To se može ilustrirati citatom dijela predgovora udžbenika za sedmi razred, gde stoji da je zadatak udžbenika da „učimo svoju vjeru i svoju tradiciju“. Cilj svakog Muslimana je Allah, dž.š., njegovo zadovoljstvo i podrška. Stoga želimo „da budemo vjerni i praktični sljedbenici Muhammeda, a.s. Ovo znanje će nas učiniti dobrim ljudima, dobrim vjernicima, čestitim građanima i dobitnicima na ovom i budućem svijetu“(Omerdić & Halajdzisilahović, 2004: 5).

Svaki od udžbenika teži da podučiti učenike u osnovnim elementima Islama, islamskim pravilima ponašanja i moralu, uz pomoć stihova i citata iz Kur'ana, priča iz života proroka Muhameda, priča iz svakodnevnog života koje su povezane sa islamskim učenjem, molitvama, a s naglaskom na ono što je obavezno (*halal*) i zabranjeno (*haram*).

U svakom udžbeniku je posebno naglašeno važnost molitve (*namaza*). Molitva je najvažniji preduslov za život u skladu sa islamskim pravilima i za spasenje. S obzirom da je savršen, Bog (Allah) ne treba naše molitve, ali ih mi trebamo da bi spasili naše duše od rđavih misli i djela. Molitva je *farz* (stroga islamska dužnost). Vjernik je najbliži Bogu za vrijeme molitve. Molitva ima stroga pravila: čistota tijela, odjeće i mjesta molitve; pristojno odijevanje; molitva se mora obavljati pet puta dnevno; tijelo mora biti okrenuto prema Meki i mora postojati svjesna namjera (*nijjet*): mora se odlučiti vlastitim srcem da se molitva obavi. Osnovni tekst molitve je ispovjedanje vjere: „Svjedočim da je samo Allah Bog i svjedočim da je Muhammed Njegov rob i Poslanik“.

Preostala tri stuba ili osnovne islamske dužnosti- post, milosrđe i hodočašće su takođe detaljno obrađeni. Kako sama reč Islam znači poslušnost prema Bogu, važnost obavljanja islamskih dužnosti je naglašana u svakom udžbeniku. Posebno mjesto je dato pravilima i normama islamskog ponašanja (*ahlak*). Tri grupe pravila su navedene: 1) dužnost prema Bogu: izbjegavanje svega što je zabranjeno i izvršavanje svega što je propisano, okajavanje greha i stalna molitva za oprost; 2) dužnosti prema sebi: čuvanje zdravlja i zaštita vlastitog života, rad i obezbjeđivanje sredstava za života, liječenje u slučaju bolesti, moralno usavršavanje i učenje korisnih stvari; 3) dužnosti prema drugima: roditeljima, djeci, susjedima, domovini i islamskoj zajednici.

Treća grupa dužnosti je posebno važna, i u svakom udžbeniku se pominju neke od dužnosti iz ove grupe. Npr., Islam naglašava značaj bratstva svih Muslimana, tako da u udžbeniku za treći razred stoji: „Ukratko, muslimani moraju živjeti kao jedna porodica i biti kao jedno tijelo. Samo takvi biće snažni i jaki i moći se odbraniti od neprijatelja. Samo takvi biće u milosti Allahovoj i zaslužiti njegovu pomoć“ (Čatić & Štulanović, 2004: 100). Važnost zajednice se može opažati i u činjenici da je kolektivna molitva 25 puta važnija od individualne, jer razvija osjećaj muslimanske solidarnosti (Račić i ost., 2005: 48). Tako se djeca pozivaju da poštuju, vole i slušaju svoje roditelje, a roditelji da se brinu o svojoj djeci, njihovom životu i zdravlju, da ih odgajaju u duhu Islama, da ih poučavaju u religijskim istinama i ritualima, da ih pripreme za obavljanje časnog zanimanja, da im pomognu da zasnuju porodicu kad odrastu itd. Značaj bratstva Muslimana je takođe ilustriran pričama iz Muhamedovog života: njegovo poštovanje djece, siročadi, bolesnih i starijih ljudi, kao i na osnovu činjenice da su Muslimani iz Medine dali pola imovine Muslimanima proteranim iz Meke (Čatić, 2005: 42). U jednom hadisu stoji da oni koji se ne brinu za javne poslove i nisu Muslimani (Čatović, 2004: 115).

Od zabranjenih dijela, naglasak je stavljen na vjerovanje u više bogova i idolatriju; ubistvo; krađu; seksualni promiskuitet; neposlušnost prema roditeljima, alkohol; kocku; rđava djela (ugrožavanje života drugog Muslimana, njegove imovine, časti, biti u lošim odnosima sa drugim Muslimanom duže od 3 dana, učiniti bilo šta našao drugom Muslimanu itd). Kao što se može primijetiti, naglasak je na odnosima sa drugim Muslimanima, dok se „drugi“ pominju rijetko, npr. u jednoj pjesmi stoji: „Muslimani jesu braća, mudri Kur'an tako veli, al' i druge ljude mrzit' Islam od nas to ne želi“ (Čatić & Štulanović, 2004: 101).

Sve ovo ukazuje na striktno konfesionalni karakter religijske nastave za bošnjačke (muslimanske) učenike. Međutim, isto se tako navodi da je jedna od važnih islamskih dužnosti ljubav i zaštita vlastite domovine. Problematično je što je na propratnoj ilustraciji otadžbina prikazana u zelenoj boji (boja Islama), iako je Bosna i Hercegovina multi- konfesionalna zemlja. Osim toga, udžbenici govore o religijskim drugima, Jevrejima i Hrišćanima, sa pozicije posjedovanja jedine i potpune istine: Islam je opisan kao savršena religija, a Jevrejski i hrišćanski propisi su samo pripremili dolazak posljednjeg i najsavršenijeg proročanstva, oličenog u proroku Muhamedu. Islam se smatra sumom univerzalnih pravila, objavljenih ne jednom narodu već čitavom čovječanstvu. Islam nije nova vjera, već vrhunac božanske objave. Vrijednost pravog puta, istine i dobrote u Islamu ne može

biti zamijenjena ničim drugim (Ćatović, 2004: 21). Islamske norme i pravila su date u potpunom skladu sa ljudskim potrebama i mogućnostima, s obzirom da je Allah stvorio čovjeka i zna šta je dobro a šta loše za njega. Istina, pravda, humanost, ljubav, hrabrost, čast, moralnost, vrijednota, optimizam i sve druge univerzalne i vječne vrijednosti su prisutne u islamskom načinu života (Ćatović, 2004: 22). Čak se tvrdi da se svako dijete rađa u prirodi Islama, samo da njegovi roditelji od njega načine Jevrejina ili Hrišćaninina.

Svaka religija, posebno svaka monoteistička, tvrdi da posjeduje potpunu, univerzalnu istinu. Međutim u situaciji kada se radi o religijski raznolikoj zemlji, kao što je Bosna i Hercegovina, takve tvrdnje ne dobrinose uspostavljanju tolerantnog i humanog društva. Npr., u udžbeniku za četvrti razred, učenicima se postavlja pitanje da razmisle zašto svi ljudi nisu Muslimani i zašto svi Muslimani nisu pravi vjernici. Takva pitanja su intrigantna ali pretpostavljaju postojanje kritičke svijesti što je izvan mogućnosti desetogodišnjeg djeteta.

Naglasak na dužnostima i poslušnosti preovladava u svim udžbenicima. Djeca su pozvana da se potpuno pridržavaju islamskih pravila. Neki od rituala su opisani u najsitnijim detaljima. Npr., abdest- ritual čišćenja pre svake molitve je ilustrovan fotografijama i objašnjen brojnim pravilima na više od tri strane.

Iako je spomenuto da je dobar Musliman tolerantan, tolerancija je pre svega naglašena u odnosima sa drugim Muslimanima. Zapad je opisan kao bezbožan. Iz tog razloga mnogi ljudi na Zapadu pate od depresije, usamljenosti i bespomoćnosti, a stopa samoubistava je visoka, dok su takve pojave rijetke u islamskim zemljama zbog postojanja jake vjere u boga i važnost zajednice.

Udžbenici za katoličko vjersko obrazovanje

Kroz različite tekstove, ilustracije, fotografije, čuvena umjetnička djela i citate iz Svetog pisma, književnosti i filozofije, katolički udžbenici daju interesantan i sveobuhvatan pogled na Katoličanstvo, ali i na religiju uopšte, druge svjetske religije (Judaizam, Budizam i Islam) i druge hrišćanske zajednice (Pravoslavlje, Protestantizam i Grko- Katolicizam). Sve je to stavljeno u kontekst modernog svijeta, njegovih problema i izazova kao što su sloboda, sve veći rast siromaštva, potrošačko društvo, ekumenizam, potreba za dijalogom i tolerancijom. Naglasak je stavljen i na probleme mladih ljudi, zajedno sa njihovim pravom na slobodu i ukazivanjem na značaj njihovog sazrijevanja, razvoja i usavršavanja, u smislu slobode od zla i modernih oblika idolatrije, i njihovog prava da se razvijaju kao potpune i jedinstvene ličnosti. To je raspravljeno u kontekstu osnovnih hrišćanskih normi: ljubavi prema Bogu, njegovom sinu Isusu i drugim ljudima koje trebamo voljeti kao same sebe.

Međutim, kao što smo već pomenuli, kontekst je pre svega konfesionalan. U svim udžbenicima naglasak je stavljen na Bibliju (Stari i Novi zavet), njenu istoriju, proroke i njihove zakone. Opisana je istorija Katoličke crkve- njene osnovne dogme, rituali, molitve, sveci i sakramenti, ali ne bez kritičkog ugla: neki periodi iz istorije Katoličke crkve su kritikovani, kao što su Inkvizicija, zloupotreba moći od strane nekih papa i sveštenstva, simonija i sveti ratovi (pre svega srednjovjekovni Krstaški ratovi). Dat je i kratak pregled istorije Hrvatske, i povezan sa istorijom Katoličke crkve na ovom području, njenim poznatim liderima, svecima i mučenicima. Navedeno je da su potrebna četiri puta da bi se razumela Biblija: razumijevanje svijeta Abrahama i nomadskih plemena koja su se kretala u području gde su se zbili biblijski događaji; razumijevanje da se Biblija sastoji od mnogih knjiga napisanih u različitim žanrovima; razumijevanje da je svijet Biblije svijet svih nas, jer govori o čovjeku uopšte, ljudskim nadama i snovima; i uviđanje da Biblija nije samo literarno delo, već riječ božja upućena svima nama.

Istorija je prikazana kroz život i rad proroka: Abrahama, Jakova, Mojsija i Isusa (poslednji predstavlja vrhunac proročanstava) i jevrejskih kraljeva: Saula, Solomana i Davida. Isusov dolazak predstavlja prekretnicu u istoriji, s obzirom da Isus promoviše potpuno drugačiji odnos prema grijeshnicima, siromašnima i bolesnima, ženama i djeci. Njegovo učenje o jednakosti svih ljudi je

obilježilo čitavu istoriju čovječanstva. On je svim ljudima vratio dostojanstvo i obećao novo carstvo nebesko, čiji je osnovni zakon ljubav. U tom carstvu, bogatstvo se ne mjeri novcem, a vlast se ne osvaja vojnom silom. Kontinuitet Isusove reči je pojašnjen misionarskim djelovanjem Pavla i drugih apostola, životom Isusove majke Marije i njenim mjestom u crkvi danas. Kratka istorija Hrišćanstva je prikazana u svim udžbenicima. Naglasak je stavljen na progon prvih Hrišćana, njihov život u katakombama, i priznavanje Hrišćanstva od strane rimskog imperatora Konstantina. Kasnija privilegovana pozicija Hrišćanstva u društvu se smatra opasnom, jer se javila opasnost da se Crkva više brine za svjetovnu nego duhovnu sferu i da se identifikuje sa političkim autoritetima. Svijetla strana crkvene istorije je osnivanje univerziteta, razvoj teologije, izgradnja veličanstvenih katedrala i manastira, i osnivanje religijskih redova (Franjevaca i Benediktanaca).

U udžbeniku za osmi razred, akcenat je stavljen na Katolicizam Hrvata: pokršćavanje Hrvata, organizacija crkve i njen rad na unaprjeđenju obrazovanja i kulture; teškoće tokom turske okupacije; borba za slobodu, političko jedinstvo i očuvanje vlastitog jezika u periodu austro-ugarske vladavine; težak položaj Katolika za vreme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918- 1941). Djelovanje Katoličke crkve u Hrvatskoj tokom Drugog svjetskog rata je opisano kao borba protiv totalitarizma, Nacionalna, rasna i vjerska disriminacija ustaškog režima Nezavisne države Hrvatske (NDH) je pripisana pritisku nemačkih i italijanskih fašista. Ništa nije navedeno o povezanosti Katoličke crkve i ustaškog režima, što je vrlo kontraverzno pitanje, niti o genocidu nad Srbima, Jevrejima i Romima, nito o prinudnom pokatoličavanju pravoslavnih Srba u tom periodu.

Posebna pažnja je posvećena reformi Katoličke crkve u dvadesetom vijeku, posebno posle Drugog Vatikanskog Koncila. Katolička crkva promovise ekumenizam i pomirenje sa drugim hrišćanskim crkvama, među-religijski dijalog i toleranciju sa drugim religijama, i odvajanje crkve od države. Crkva priznaje nezavisnost kulture, nauke i tehnologije, ali ne želi da bude isključena iz društvenog života. Naprotiv, Katolička crkva teži da obogati život hrišćanskim vrijednostima, a jedan od ciljeva religijske nastave je promocija ovih univerzalnih vrijednosti i njihova internalizacija. Stoga su najvažnije hrišćanske istine, zapovijesti i norme date u kontekstu situacije u modernom svijetu: sve raširenije idolatrije (slavne ličnosti, muzičke i filmske zvijezde), diskriminacije, značaja ljudskih prava itd., kao i u kontekstu položaja mladih: problem odrastanja, sazrijevanja (fizičkog i psihičkog) kao i njihove želje da prevladaju svijet odraslih. Ukazano je i na potrebu za dijalogom i tolerancijom u današnjem svijetu, i posebno mjesto je posvećeno delovanju Pape Jovana Pavla II koji je uspješno radio na tom polju. U tom duhu, udžbenici daju osnovne informacije o drugim religijama, i značaj pomiranj Katolika, Pravoslavaca i Protestanata je posebno naglašen. Takođe je spomenut značaj zajedničkog nasljeđa i međusobnog povjerenja Jevreja i Hrišćana. Hristova patnja na krstu za ljubav i spas svih ljudi ne smije biti zloupotrebljena za neprijateljstvo i mržnju. Jedan od najinteresantnijih dijelova udžbenika se bavi problemom diskriminacije i potrebom za dijalogom između različitih ljudi. Iako različiti, svi ljudi su povezani i svaki pojedinac je značajan za čitavo čovječanstvo. Sve svjetske religije imaju istu zapovijest: prema drugima trebamo postupiti onako kako želimo da oni postupaju prema nama.

Ukratko, katolički udžbenici su napisani na prilično otvoren, intrigantan i kritički način. Čini se da, govoreći i o drugim religijama i stavljanjem akcenta na dijalog, toleranciju, slobodu i lični razvoj, udžbenici povećavaju znanje o religiji uopšte i osposobljavaju učenike za kritički i lični razvoj. Naglasak na Katoličanstvu omogućava učenike da saznaju više o sopstvenoj religijskoj tradiciji i običajima, ali u kontekstu koji nije čisto dogmatski i nekritički. Međutim, neki kontraverzni periodi iz istorije Katoličke crkve (naročito tokom Drugog svjetskog rata) su izostavljeni, a nacionalna istorija je predstavljena kao borba za slobodu, nacionalno i religijsko oslobođenje, i kao mučeništvo. Kada bi se ti nedostaci prevazišli, ne bi bilo primedbi na sadržaj udžbenika katoličke vjerske nastave u BiH.

Pravoslavni religijski udžbenici

Kod ovih udžbenika je još više izražen konfesionalni karakter. Udžbenici za niže razrede osnovne

škole daju skraćenu verziju Biblije, sa glavnim prorocima i mučenicima iz Starog i Novog zaveta. Sadrže veliki broj jednostavnih ilustracija na kojima su prikazani ključni događaji iz Biblije.

Udžbenici za učenike od petog do devetog razreda idu dublje u prikaz Hrišćanstva, hrišćanskih proroka, učitelja i hrišćanske istorije. Udžbenici za peti razred objašnjavaju istoriju Hrišćanstva kroz djela apostola, održanih Svetih sinoda, pokrštanje Slovena i crkveni raskol (šizmu). Udžbenik za osmi razred upoznaje učenike sa pravoslavnom dogmom: Bog, stvaralac sveta, vaskrsenje mrtvih i vječni život. Udžbenik za deveti razred se bavi hrišćanskom etikom: ljudi su jedina moralna bića na zemlji, jer su obdarena razumom, slobodom i sposobnošću da razlikuju dobro od zla. Poseban naglasak je stavljen na hrišćanske vrijednosti kao što su smjernost, moralna čistota, milosrđe, darežljivost, revnost u vjeri. Te vrline su objašnjene uz pomoć jednostavnih priča i primjera iz svakodnevnog života, kao i primjerima iz Biblije. Međutim, osnovne hrišćanske vrline su vjera, nada i ljubav. Ove vrline nam omogućavaju da se orijentišemo u životu, izbegnemo grijeh, da se moralno uzdignemo, nađemo mir u dušama, snagu i volju da se borimo za svoje spasenje. Najviša vrijednost od ove tri je ljubav, jer omogućava čovjeku da se približi Bogu i da se s njim sjedini. Isto je i najviša hrišćanska zapovijest povezana sa ljubavi: „Ljubi Gospoda boga svim srcem svojim, svom dušom svojom i svom misli svojom“ i „Ljubi bližnjega svoga, kao samoga sebe“. (Vrhovac, 2004: 26- 27). Život u duhu hrišćanstva se postiže postepeno i s naporom, uz pomoć vrlina koja je Hrist objasnio u Besjedi na gori. Prihvatanjem i internalizacijom ovih vrijednosti, čovjek se sve više približava Bogu.

Pored ovih univerzalnih hrišćanskih dogmi i etike, udžbenici daju značajan prostor istoriji Srpske Pravoslavne Crkve, nacionalnoj istoriji, i specifičnosti Pravoslavlja u odnosu na druge hrišćanske zajednice. Udžbenik za sedmi razred govori o istoriji SPC i nacionalnoj istoriji, koje su prikazane kao povezane i isprepletene. Vladavina srpskih srednjovjekovnih vladara je kratko opisana- oni su osnivali crkve, manastire i većina njih se zamonašila pred smrt. Na njihovim grobovima su se dešavala brojna čuda. Naročito su izdvojeni vladari koji su proširili teritoriju države i o njima se piše sa posebnim odobravanjem. Naravno, posebna pažnja je posvećena životu i djelu Svetog Save, sinu srpskog vladara Stevana Nemanje, koji je napustio svjetovan život da bi postao monah. Njegova naročita dostignuća su autekefalnost Srpske Pravoslavne Crkve, osnivanje manastira, i promocija kulture i književnosti (Pajić, 2004: 18- 30). Istaknut je i pad srpske države pod tursku vlast. Kosovska bitka je opisana ne samo kao vojni konflikt, već kao sukob Islama i Hrišćanstva. Na taj način je ratni sukob sa svojim političkim posljedicama (ubrzan pad srpske države) opisan religijskim simbolima i bojama. Sukob je opisan u svijetlu tzv. Kosovske etike, koja se, kako se pretpostavlja, zasniva na hrišćanskom učenju o duši. Ona podrazumijeva služenje najvišim idealima pravde i istine, slobode i žrtve. Na tome je bazirana težnja ka tzv. slobodi svih srpskih zemalja, te kosovska etika predstavlja najviši ideal i moralno postignuće nacionalne svijesti (Pajić, 2004: 46). Ukazano je i na značaj borbe za nacionalnu slobodu u periodu otomanske vlasti, i na ulogu Pravoslavne crkve i njenih predstavnika u tom procesu.

Uopšteno govoreći, možemo zaključiti da su udžbenici za pravoslavno religijsko obrazovanje u BiH čisto konfesionalni, ali i nacionalni⁶. Oni pokušavaju da pojasne učenicima Pravoslavno razumijevanje Hrišćanstva, uz tvrdnju da je Pravoslavna crkva sačuvala čistotu apostolske vere dok Katolička crkva organizuje vjerski život po svojoj volji (Mojsilović, 2004: 21). Udžbenici su napisani sa pozicije posjedovanje jedine i potpune istine, npr. „ mi kršteni, u pravoslavnoj crkvi, priznajemo i tvrdimo da je naša Crkva organski i istorijski nastavak one prvobitne zajednice rođene silaskom Svetog Duha na apostole“ (Stojanović, 2005: 5-6).

Ima jako malo informacija o drugim religijama. U jednom od poglavlja udžbenika za osmi razred stoji da je fatalizam, odn. verovanje u sudbinu, prisutan u arapskoj religiji, grčkoj mitologiji, Hinduizmu, Islamu, kineskoj religiji itd. Samo je u Judaizmu i Hrišćanstvu Bog shvaćen kao slobodna i sveznajuća ličnost, a čovjek kao slobodno biće, koje se svojevoljno odlučuje da stupi u zajednicu sa Bogom, i na taj način prevladava prolaznost (Stojanović, 2005: 24). Što se tiče odnosa prema „drugima“, Srbi moraju učiti svoju djecu da čuvaju vlastitu vjeru i kulturno nasljeđe, ali i da poštuju druge (Pajić, 2004: 46). Međutim, postoje i izvesni „drugi“ od kojih se trebamo posebno

zaštiti. Oni su opisani kao „sekte“ (Jehovini svjedoci, Satanisti, Adventisti, Pentakostanci), čiji je cilj da unište ličnost, porodicu i čitavo društvo. To je ujedno i jedan od prigovora koji se može uputiti sadržaju ovih udžbenika. Potrebno je da sadrže više informacija o religiji uopšte i o svetskim religijama kao što su Judaizam, Budizam, Islam. Isto tako, s obzirom da su Bošnjaci i Hrvati, pored Srba, konstitutivni narod u BiH, potrebno je dati i neke osnovne informacije o Islamu i Katoličanstvu, posebno kada se uzme u obzir da je religija, tačnije politička zloupotreba religije pomogla da izbije i da se racionalizuje ratni užas u BiH. Isto je tako problematično govoriti o sektama bez davanja osnovnih podataka o poreklu i osnovnim karakteristikama Protestantizma.

Istraživanje o sprovođenju religijske nastave u školama

Zakon o religijskom obrazovanju ima ambiciju da garantuje svačije pravo da u školi bude poučen u skladu sa sopstvenim vjerovanjima, kao i da obezbijedi da učenici koji ne pohađaju vjersku nastavu imaju odgovarajuće alternative. Međutim, kako je odgovornost za obrazovnu implementaciju postavljena na kantonalni nivo, a religijske zajednice imaju ovlaštenje nad izvođenjem predmeta, svaki dio zemlje na vlastiti način rješava to pitanje. Isto tako, neki kantoni nisu primijenili obrazovnu reformu. Stoga je interesanto istražiti kako su škole organizovale izvođenje vjerske nastave; da li postoje razlike u načinu izvođenja vjerske nastave u pravoslavnim, muslimanskim i katoličkim krajevima, i kako su multi-religiozne škole organizovale nastavu.

Poslale smo upitnik na adresu 44 škola u oba entiteta, svim kantonima, distriktu Brčko, ruralnim i urbanim krajevima (vidi tabelu 4.1). Istraživanje obuhvata kako regije gde postoji većinska i manjinska religijska zajednica, tako i regije sa dve ravnopravno zastupljene religijske zajednice. Škole su, metodom slučajnog izbora, odabrane na osnovu navedenih kriterija. Dobile smo odgovor od 25 škola. Iako se ne mogu donijeti neki uopšteni zaključci o situaciji u sferi izvođenja vjerske nastave iz ovako ograničenog uzorka, ono može poslužiti kao indikator realnog stanja.

Tabela 4.1: Upitnik poslat školama u BiH

- Koliko nacionalnih grupa ima u vašoj školi? Koliko je otprilike procentualno pripadnika svake nacionalne grupe?
- Kako je škola riješila pitanje religijskog obrazovanja?
- Kakva je alternativa data djeci koja ne pohađaju časove vjeronauke?
- Kakav je sadržaj časova vjeronauke? Da li je ona teoretska ili uključuje i praktično, sa izrazito konfesionalnim karakterom, uz učenje molitvi i religioznih pjesama?
- Kakva su očekivanja djece koja pohađaju časove vjeronauke?
- Kakva su očekivanja roditelja?
- Da li predmet vjeronauka daje informacije i o drugim religijama? Ako da, o kojima?
- Da li osjećate da škola ima kontrolu ili autoritet nad izvođenjem i sadržajem časova vjeronauke?

Na pitanje „Kako je škola riješila pitanje religijskog obrazovanja?“, sve škole su nam odgovorile da se vjerska nastava izvodi za većinsku religiju. U školama gde postoji još jedna, značajno zastupljena religijska grupa, vjerska nastave se izvodi za obje konfesije. Jedna škola nas je izvjestila da samo dominantna religijska grupa ima nastavu u okviru školskog rasporeda. Neke škole upućuju na istraživanja koja su obavile da upoznaju želje i potrebe roditelja.

U školama gdje velika većina učenika pripada jednoj etničkoj grupi, učenici pohađaju religijsku nastavu na osnovu svojih i želja roditelja. Jedna srpska škola naglašava da je djetetu potreban potpis roditelja da bi izostalo sa nastave. Postoji izvjesna razlika između Republike Srpske i Federacije, s obzirom da je vjerska nastava u RS-u obavezna uz mogućnost nepohađanja, dok je u Federaciji dobrovoljna, ali postaje obavezna kada se jednom izabere. U praksi, situacija je ista u oba entiteta:

svi učenici koji pripadaju većinskoj religiji pohađaju vjeronauku. U ovom aspektu nema razlika između škola sa dominantnom muslimanskom, katoličkom odn. pravoslavnom većinom. Na pitanje kakve su alternative ponuđene djeci koja ne pohađaju vjersku nastavu, škole daju različite odgovore. Većina od njih tvrdi da alternative nisu ni potrebne s obzirom da sva djeca pohađaju vjersku nastavu. Hrvatske škole nas informišu da učenici koji ne pohađaju mogu da izaberu aktivnost koju žele. Jedna škola u RS-u, koju pohađa 75% Srba, 22% Muslimana, 2% Hrvata i 1% Roma navodi da je nemoguće za školu da poštuje zahteve klauzule o nediskriminaciji, navedene u Članu 9 Okvirnog zakona, s obzirom da je on jako strog. Ova škola ne nudi nikakve alternative časovima pravoslavne religijske nastave. Jedna druga škola iz RS-a, sa 90% Srba i 10% Muslimana organizuje nastavu za obe konfesije u okviru školskog rasporeda.

Jedna škola sa dominantnom muslimanskom većinom navodi da djeca drugih konfesija pohađaju vjersku nastavu u religijskim ustanovama, i potom donose pisane izvještaje iz tih institucija u školu, koja prihvata taj dokument. Većina škola daje drugim učenicima slobodno, stoga se časovi izvode na početku ili na kraju dana. Tri škole sa muslimanskom većinom navode da učenici idu u biblioteku, čitaju knjige i igraju društvene igre. Jedna druga škola sa muslimanskom većinom nudi sportske aktivnosti, a treća nudi van-nastavne aktivnosti pod nadzorom nastavnika. Stoga postoje različiti alternativni modeli.

Što se tiče kvalifikacije nastavnika, škole daju slične odgovore. Nastavnik Islama u osnovnoj školi treba da ima barem medresu (Islamska srednja škola), a uz to im je potreban pedagoški kurs ili diploma teologije Pedagoške Akademije, koja se stiče posle dvije godine. Slično je i sa katoličkim nastavnicima; oni imaju ili završenu Katoličku srednju školu odn. Višu školu, ili univerzitetsku diplomu iz teologije. Pravoslavni nastavnici imaju slično obrazovanje: Pravoslavnu srednju školu odn. višu školu il univerzitetsko obrazovanje iz teologije. Oko polovina škola navodi da njihovi nastavnici nemaju visoko obrazovanje. Ono što je važno istaknuti je da nastavnici koji predaju vjeronauku trebaju imati potvrdu od svojih vjerskih zajednica, koje imaju pravo da odobre zaposlenje u svakoj školi. Škole plaćaju nastavnike, koji su zaposleni pod istim uslovima kao i drugi nastavnici.

Odgovori škola na pitanje o sadržaju religijske nastave dijelom variraju. Pitale smo: „Kakav je sadržaj časova vjeronauke? Da li je ona teoretska ili uključuje i praktično, sa izrazito konfesionalnim karakterom, uz učenje molitvi i religioznih pjesama?“

Tipičan odgovor iz hrvatske škole je da je sadržaj uglavnom teorijski i konfesionalan, s naglaskom na učenje vlastitog identiteta, ali da isto tako uključuje molitve i pjesme. Sve muslimanske škole podvlače teoretski karakter predmeta, polovina škola navodi da je predmet čisto teoretski a da se praktični dio obavlja u džamijama, dok druga polovina navodi da nastava obuhvata i recitovanje sura, učenje molitvi i vježbanje religijskih rituala. Srpske škole takođe podvlače konfesionalni karakter predmeta, učenje molitvi i pjesama. Jedna škola navodi da je važno za djecu da izuče bogat spektar pravoslavne duhovnosti, muzike i arhitekture. Za vreme vjerske nastave djeca odlaze na izlete u manastire i crkve. Druga škola organizuje odlazak na liturgiju.

Što se tiče očekivanja djece koja pohađaju vjersku nastavu⁷, sve škole odgovaraju da djeca očekuju da nauče glavne karakteristike svoje kulture i religije. Mnoge škole navode da ista očekuju da izgrade moralnu ili etičku osnovu, na kojoj će izgraditi svoju ličnost, formirati humane stavove i usvojiti univerzalne vrijednosti. Ona žele da usvoje osnove svoje vjere i nadaju se da će biti sposobna da primijene religijska pravila i norme u svakodnevnom životu. Neke škole takođe navode da djeca očekuju neki vid duhovnog osvježanja i relaksacije, za razliku od drugih predmeta.

Utisci koje imaju škole, da učenici zaista vole vjeronauku, je potvrđen i našim razgovorima sa djecom koja su završila osnovnu školu u hercegovačkoj regiji. Na konferenciji o obrazovanju, organizovanoj od strane OEBS-a, učesnici su bili predsjednici savjeta učenika iz 39 škola hercegovačke regije, i vrlo zainteresovani i kritički nastrojeni prema školskom sistemu u zemlji. Nasumično smo intervjuisale njih deset, od kojih su svi iz većinskih škola. Kada smo ih upitale o religijskoj nastavi, svi je pohađaju i uživaju u njoj, a sistem u kom bi religija bila čisto privatna

stvar ne smatraju poželjnim. Na pitanje zar ne bi bilo poželjno da se u multi-konfesionalnoj zemlji organizuje izvođenje nastave iz predmeta koji bi podučavao o svim religijama u regiji, svi su jednoglasno odgovorili „ne“ ako bi taj predmet trebao da zamijeni sadašnji. „Trebamo poznavati vlastitu religiju“, rekli su, i ovaj čas je jedan od najboljih koji imamo u školi, s obzirom „da nam pomaže da se razvijamo na ličnom nivou“.

Odgovori na pitanje o očekivanjima roditelja su slični u svim školama. Roditelji očekuju da djeca nauče više o vlastitoj vjeri i kulturi. Neke škole izvještavaju da se roditelji nadaju da će predmet omogućiti djeci da zavole vlastitu vjeru. Oni se nadaju i da će učenici, uz pomoć ovog predmeta, postati pozitivni članovi zajednice, i da će se na njih otisnuti odgovarajući moralni standardi. Na predmet se gleda kao na pomoć u odgoju, jer će potpomoći da se izabere pravi put i izbjegne konzimiranje droge, alkohola i nemoralnost. Jedna škola sa dominantnom katoličkom većinom izvještava da roditelji žele da se djeca upoznaju sa religijom u duhu dijaloga i ekumenizma, da bi na taj način upoznala sve dimenzije svoje religije. Srpska škola navodi da su roditelji srećni što njihova djeca imaju šansu da steknu religijsko obrazovanje, „jer je njima to uskraćeno za vreme 50 godina totalitarnog ateizma“. Druga srpska škola navodi: „Roditelji su gotovo nepismeni u svojoj vjeri. Sada žele nešto drugačije za svoju djecu“.

Sve škole osim jedne navode da djeca u višim razredima uče o druge dve glavne konfesije u BiH, a u većini škola takođe o Judaizmu. Jedna škola takođe navodi da se u školi uči o Jehovinim svjedocima, Adventistima i Satanistima (što god oni pod tim podrazumijevali).

Takođe smo pitale: „Da li osjećate da škola ima kontrolu ili autoritet nad izvođenjem i sadržajem časova vjeronauke?“. Polovina škola odgovara da ima kontrolu, u smislu da saraduju sa religijskim zajednicama i da je škola upoznata sa predmetom, 25% je odgovorilo da škola nema nikakve kontrole, a 25% je odgovorilo da ima kontrolu u smislu da škola vodi administraciju o izvođenju nastave i postignutim rezultatima učenika.

Generalna impresija o religiji kao školskom predmetu je da sva djeca iz većinske religije pohađaju vjersku nastavu i da su zadovoljna sa predmetom, i da su roditelji srećni što njihova djeca imaju priliku da se religijski edukuju u školama. Alternative za djecu koja ne pohađaju se razlikuju od škole do škole, ali je generalni utisak da prave alternative zapravo nema. Sve škole navode da predmet upoznaje djecu i sa drugim konfesijama, međutim, kao što smo vidjele, kurikulum i udžbenici tome daju malo prostora. Izgleda da autoritet škole nad ovim predmetom zavisi od njihove saradnje sa vjerskom zajednicom.

Sve škole navode da đaci koja ne pohađaju vjersku nastavu ne smeju biti u deprivilegovanom položaju. Međutim, generalni utisak je da djeca koja pohađaju vjersku nastavu dobijaju dobre ocjene, koje se računaju isto kao i ocjene iz drugih predmeta. Ona koja ne pohađaju mogu imati vannastavne aktivnosti na kojima ne dobijaju nikakve ocjene, što ih stavlja u relativno nepovoljniji položaj.

Kultura religija

S obzirom da je Bosna i Hercegovina multi-religijska i multi- etnička zemlja, bilo je pokušaja da se uvede nekonfesionalni školski predmet pod nazivom „Kultura religija“. Ovaj predmet je predviđen da se izvodi u srednjim školama, s obzirom da pretpostavlja da učenici imaju određeni nivo zrelosti i sposobnost razumijevanja.

OEBS je započeo ovaj projekt 2000., u saradnji sa Gete Institutom u Sarajevu, i uključio je i ministarstva, religijske zajednice, nastavnike, učitelje i druge stručnjake iz ove oblasti.

Razlog zašto je OEBS želio da uvede ovaj predmet je stanovište da je nedostatak znanja često jedan od glavnih razloga međusobnih nesporazuma i konflikata. Glavna ideja je bila da će novi predmet pomoći da se izbjegnju eventualni budući sukobi, jer će davati objektivna saznanja o drugim kulturama i religijama, ohrabrivati kritičko promišljanje i refleksiju, i dozvoliti učenicima da otkriju

vlastitu zemlju sa različitih misaonih pozicija. Predmet nije zamišljen kao alternativa konfesionalnom predmetu. Kultura religija je zamišljena kao dodatni predmet u zajedničkom kurikulumu.

Ciljevi predmeta Kultura religija su:

- Sticanje znanja o religijama, s naglaskom na religije u Bosni i Hercegovini;
- Razumijevanje značaja religije kao važnog faktora u oblikovanju i razvoju različitih kultura i civilizacija;
- Razvijanje svijesti o religijskim tradicijama, vjerovanjima i praksi, s naglaskom na ono što je karakteristično za BiH;
- Podsticanje tolerancije i razvijanje intelektualnih sposobnosti za prihvatanje univerzalnih religijskih vrijednosti;
- Razvijanje vještine dijaloga i poštivanja ljudi drugih ubjeđenja.

Kultura religija je zamišljena kao obavezan predmet za sve učenike u BiH, koji bi bio tretiran i ocjenjivan kao i svi drugi predmeti. OEBS je ponudio početnu pomoć za škole koje bi se pridružile projektu: kurikulumu, udžbeniku i obuku nastavnika. Očekuje se da nastavnici koji su završili sociologiju ili filozofiju predaju novi predmet.

Bilo je teškoća oko uvođenja ovog novog predmeta u škole u BiH. Planirano je da se pokrene pilot projekat u svim kantonima Federacije i barem deset škola u Republici Srpskoj. Završno sa školskom 2004/2005, pokušano je sa izvođenjem predmeta u samo osam škola u RS-u, jer su ga druge škole odbacile. Nastava se izvodi u nekim dijelovima Federacije sa bošnjačkom/muslimanskom većinom. Prema Hazemi Ništović⁸, Islamska Zajednica nije protiv predmeta Kultura religija, ali smatra da bi u budućnosti on trebao biti stvar izbora. U kantonima sa dominantnom katoličkom većinom, nekonfesionalni predmet se nikako ne pušta u škole. U mostarskoj regiji, gdje religijske zajednice imaju značajnu ulogu u obrazovnom procesu, religijske zajednice su odbacile predmet, i on se izvodi samo u jednoj školi u Istočnom Mostaru sa dominantom muslimanskom većinom⁹.

Claude Kieffer, koji rukovodi programom Kultura religija za OEBS, i koji je radio u oblasti BiH obrazovanja od 1997., navodi da je bilo teško uvesti ovaj predmet čak kao pilot projekat. Izgleda da se Katolička crkva posebno protivi novom predmetu, Crkva je pozvana i na početku je učestvovala u procesu oblikovanja predmeta, ali se uskoro povukla iz svakog oblika učestvovanja i podrške. Međutim, kada smo razgovarale sa Nuncijatom, rečeno nam je da je razlog nepodržavanje nekonfesionalnog projekta to što nisu bili pozvani da raspravljaju o njegovom sadržaju.

Razlog skepticizma ili antogonizma Katoličke crkve može biti strah Crkve da ne izgubi kontrolu u školama. U Republici Srpskoj, Pravoslavna Crkva ima punu kontrolu nad školskim sistemom u prilično homogenom entitetu, a Islamska Zajednica ima jak položaj u Federaciji. Katolička Crkva je takođe uticajna u školama gde dominiraju Katolici, ali u tim krajevima je prisutan odliv stanovništva u Hrvatsku, s obzirom da Katolici uglavnom imaju hrvatski pasoš, i sebe smatraju manjinom u BiH (iako su većina u nekim kantonima, i jedan su od tri konstitutivna naroda).

Izgleda da je prisutan strah religijskih zajednica da bi novi predmet u budućnosti mogao oslabiti položaj konfesionalnog vjerskog predmeta, iako je na početku jasno istaknuto da takva namjera ne postoji. Na konferenciji održanoj u martu 2003¹⁰., svi učesnici su se složili da religija predstavlja značajan dio kulture, što je jedan od razloga uvođenja ovog predmeta u Evropskoj Uniji. Predstavnici islamske, katoličke i pravoslavne zajednice u Bosni i Hercegovini su se složili po pitanju značaja religije kao jedne od manifestacija kulturnog života. Takođe su se složili da u školama treba zadržati konfesionalni predmet, a pravoslavni i islamski predstavnici su istakli da, s jedne strane, konfesionalni predmet upoznaje učenike sa vlastitom tradicijom, a Kultura religija, s druge strane, može da im pomogne u razvoju boljeg razumijevanja i poštovanja drugih religija

(Isanović, 2001). Međutim katolički predstavnik dr. Pavo Jurišić je bio prilično skeptičan. On je istakao da, za razliku od novog predmeta, konfesionalna religijska nastava ima jasan epistemološki i didaktički okvir, ukorijenjen u historiji i tradiciji. Iza kategorija kao što su ljudska prava, koegzistencija različitosti, liberalna demokratija i sloboda mogu se kriti novi oblici autoritarizma. Katolička crkva teži da upozna svoje članove sa istinama svoje vjere, u duhu ekumenizma i dijaloga, te stoga odbacuje religijski relativizam i sinkretizam. Jurišić potom zaključuje da Kultura religija može biti samo alternativni školski predmet, koji bi pohađali oni koji ne žele da pohađaju konfesionalni (Isanović, 2001: 8).

Kultura religija je u svojoj početnoj fazi, i pilot period bi potrajao od oko četiri do šest godina. OEBS se nada da će sve veći broj škola započeti sa ovim predmetom.

Tekuća debata

Postojanje tri kurikuluma - bošnjačkog, srpskog i hrvatskog je značajan problem koj stvara nejedinstvo u obrazovnom sistemu. Bilo je puno rasprava o religijskom obrazovanju, koje je u nekim krajevima obavezno a u nekim izborna, sa velikim brojem varijacija za manjinske grupe. Neki su zabrinuti zbog slabih mogućnosti za pohađanje nastave, dok drugi osjećaju društveni pritisak da pohađaju. Takođe postoji i problem, koji smo ranije istakle, da učenici koji ne pohađaju imaju nižu prosječnu ocjenu.

U Republici Srpskoj, gdje je vjerska nastava obavezna za srpske učenike, islamska, katolička i jevrejska zajednica imaju teškoće u nekim krajevima gdje pokušavaju da organizuju nastavu, iako je Ministarstvo obrazovanja odobrilo ove planove.

Takođe je bilo rasprava o sadržaju pravoslavne vjeronauke. Glavne primjedbe su upućene udžbenicima za niže razrede da su suviše komplikovani i gotovo dogmatski.

U Federaciji, posebno je problematična mostarska regija, koja je podijeljena između Hrvata/ Katolika i Bošnjaka/ Muslimana. U ovoj regiji je koncepcija „dvije škole pod jednim krovom“ naročito „vruća“ tema. Po ovom konceptu postoje, u okviru jedne školske zgrade, dvije školske uprave, dvije grupe nastavnika i učenika koji rade odvojeno, podijeljeni po religijskoj/ etničkoj pripadnosti. Bilo je pokušaja da se škole u istoj školskoj zgradi ujedine, npr. da imaju zajedničku upravu. Roditelji, učenici, nastavnici i političari diskutuju da li takvo administrativno ujedinjenje takođe znači homogenizaciju kurikuluma i subordinaciju jednog od službenih jezika. Postoji oko 50 slučajeva „dveju škola pod jednim krovom“, u Zeničko-dobojskom, Hercegovačko-neretvanskom, i Srednje-bosanskom kantonu. Političari u Mostaru na pitanje o postojanju dva kurikuluma u jednoj školi, odgovaraju da preferiraju da budu odvojeni, s obzirom da smo prije rata imali zajednički kurikulum, što nas je, kako se može vidjeti, odvelo do- rata.

Ambasador OEBS-a Douglas Davidson je septembra 2005. izjavio da historija fenomena poznatog kao „dvije škole pod jednim krovom“ predstavlja lekciju o nenameranim posljedicama. Ove škole su smatrane sredstvom ohrabivanja povratka porodica sa djecom školskog uzrasta u krajeve gdje je njihov narod postao „manjina“ za vrijeme rata. Iako je međunarodna zajednica na početku pozdravila razvoj, uvijek je bila rezervisana po tom pitanju. Najpre iz razloga što se, sugerisanjem učenicima iz sva tri konstitutivna naroda i kategorija „ostalih“ da ne treba da pohađaju zajedno nastavu, legitimizira i institucionalizuje jedan vid segregacije. Drugo, dvostrukom administracijom i nastavnim osobljem, komplikovanim budžetima i stvaranjem još jedne barijere u procesu modernizacije osnovnih i srednjih škola, ove škole se čine suvišnim¹¹.

Jedno od najvažnijih pitanja kojima se bavi međunarodna zajednica- OEBS, OHR i Savjet Evrope je rad na sprječavanju segregacije u školama, pa je i diskusija o religijskom obrazovanju podređena ukupnom problemu upravljanja školama. Sa ujedinjavanjem škola, mogu nastati dodatni problemi u izvođenju religijske nastave u krajevima sa više od jedne dominantne religije.

Sažetak

Kontekst uvođenja religijske nastave u školama je bio proces desekularizacije tokom devedesetih i značaj religije u obilježavanju i produbljivanju podijela između tri konstitutivna naroda u BiH: Bošnjaka, Srba i Hrvata. Problem religijskog obrazovanja u BiH je kontraverzno pitanje, što se može vidjeti i iz zakonodavnog nejedinstva. Dejtonski mirovni sporazum je decentralizovao BiH na dva entiteta i deset kantona. U Federaciji, obrazovanje je u isključivoj nadležnosti kantona, te stoga položaj predmeta varira. U nekim kantonima je izabran, u nekim obavezan po izboru roditelja, u nekim ne postoji za manjinske grupe ili je pak obavezan. U kantonima sa muslimanskom većinom, predmet je izborni ili izborni-obavezan. Situacija u RS je jednostavnija iz više razloga: ne postoje kantoni, i došlo je do značajnog pomjeranja stanovništva što je uslovalo postojanje jasne pravoslavne većine. Isto tako, Srpska Pravoslavna Crkva uživa privilegovan položaj u RS, gdje ima gotovo status državne religije. U RS-u, vjeronauka je obavezna u osnovnim školama, ali se pohađanje ne zahtijeva od Bošnjaka i Hrvata. Ukoliko više od 30 Bošnjaka odn. Hrvata pohađa određenu školu u RS-u, škola ima zakonsku obavezu da za njih organizuje vjersku nastavu; konkretna praksa međutim varira.

Zahtjev iz okvirnog zakona da će učenici pohađati časove vjeronauke samo ako su u skladu sa njihovim ubjeđenjem ili ubjeđenjima njihovih roditelja (Okvirni zakon, čl. 9) jasno ukazuje da je BiH usvojila konfesionalni model religijskog obrazovanja. Naša analiza udžbenika sve tri konfesije, kao i ciljeva definisanih u kurikulumima, još više ukazuje na usko konfesionalni karakter ovog predmeta. Ovaj model je podupriet i načinom na koji se o ovom problemu javno raspravlja. Npr., Bogoljub Šijaković, uticajni pravoslavni intelektualac i profesor na Univerzitetu Istočno Sarajevo smatra da je nemoguće imati opšte znanje o religiji, s obzirom da je religija kompleksan fenomen koji se može doživjeti samo u okviru određene vjere. On tvrdi da „jedino iz sopstvene vjere možemo sagledati druge vjere, a ne sa nekog navodno neutralnog stanovišta“. Slična retorika je zastupljena i među religijskim predstavnicima i profesorima iz katoličke i muslimanske zajednice.

Međutim, prvi korak ka neutralnom modelu se može sresti u katoličkoj vjerskoj nastavi. Učenici se ne poučavaju samo u svojoj, već stiču znanja i o drugim religijama u relativno neutralnom svjetlu. U udžbenicima se ukazuje na sličnosti koje postoje između raznih religija, i na potrebu za tolerancijom, dijalogom i ljubavi između različitih konfesija. Nasuprot tome, islamski i pravoslavni udžbenici imaju uži cilj poučavanje u vlastitoj vjeri, prihvatanje njenog sistema vrijednosti i očuvanje vlastite kulture i tradicije. Stoga je zanimljivo primijetiti da se Katolička Crkva najoštrije suprotstavlja nekonesionalnom predmetu Kultura religija, koje se sada sprovodi u BiH kao pilot projekat.

Postoje mnogi problemi koji proizilaze kako iz zakona kao i iz praktičnih izazova pri njihovoj primjeni. To se može vidjeti i iz našeg malog istraživanja različitih škola iz svih krajeva BiH. Zaključile smo da su škole etnički podijeljene: u većini škola postoji etnička/religijska većina od oko 90%; manjine imaju ili vannastavne aktivnosti ili nemaju uopšte nikakve alternative. Škole nemaju ili pak imaju vrlo malo kontrole nad vjerskom nastavom, osim administriranja predmeta. Iako škole obično navode da predmet daje i neke informacije o drugim konfesijama, naša analiza je pokazala da je tome posvećeno vrlo malo mesta (katolički udžbenici su ovdje dijelom izuzetak). Istraživanje je isto tako pokazalo da neki nastavnici nemaju odgovarajuće visoko obrazovanje, oni su često još studenti teoloških fakulteta ili imaju samo završenu srednju teološku školu.

Kao što smo navele, problemi u vezi sa vjerskom nastavom su takođe navedeni u izvještaju Ombudsmana o stanju dječjih prava, gdje se navodi da je religijsko obrazovanje u školama izvor kršenja dječjih prava (Institucija Ombudsmana 2000).

Konfesionalna nastava se izvodi u segregiranim školama. U Federaciji je, međutim, važnije pitanje potpune etničke i religijske segregacije u okviru tzv. „dvije škole pod jednim krovom“. Međunarodna zajednica teži njihovom ujedinjenju. Kao što smo navele, problem integracije odn. segregacije je mnogo dublji u BiH, jer se ne odnosi samo na vjersku nastavu već na čitav obrazovni sistem.

U Bosni i Hercegovini, dakle, postoji vjerska nastava u javnim školama, bazirana na normativnoj teologiji. Konfesionalni predmet se izučava odvojeno, i segregacija između različitih religijskih grupa je vrlo jaka. Predmet je obavezan ako se izabere. Kurikulimi i udžbenici su načinjeni od strane vjerskih zajednica, koje takođe odobravaju nastavnike. U oba entiteta izučava se većinska religija, dok se zakonska norma o organizovanju vjerske nastave za manjinske grupe različito sprovodi od slučaja do slučaja. Predmet je prilično ispolitiziran. Teško se stvara prostor za uvođenje neutralnog, informativnog predmeta, ali se on trenutno testira u nekoliko škola.

Prijevod: Zlatiborka Popov

Bilješke

1 Poslednji popis je sproveden 1991., i nije utvrđivao religijsku pripadnost.

2 Gramatika i struktura jezika je ista. Bosanski, Srpski i Hrvatski jezik se mogu posmatrati kao dijalektičke varijante istog jezika. Pre rata, svi učenici su učili i ćirilčno i latinično pismo, a novine su često kombinovale oba pisma. Danas uglavnome škole u Republici Srpskoj koriste ćirilicu.

3 Republički sekretarijat za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu.

4 U članu 10 zakona Brčko distrikta stoji: „Osnovno i srednje obrazovanje u školama Distrikta bitće usklađeno sa standardima i principima odgojno- obrazovnog sustava u Bosni i Hercegovini“.

5 Važno je napomenuti da je, do 2002., nastavak ovog člana glasio ovako: „Srpska pravoslavna crkva je crkva srpskog naroda i drugih naroda pravoslavne vjere. Država materijalno pomaže pravoslavnu crkvu, saraduje sa njom u svim oblastima, a naročito na čuvanju, njegovanju i razvijanju kulturnih, tradicionalnih i drugih duhovnih vrijednosti“.

6 To proizlazi iz činjenice da je, posle pada srpske države pod Tursku, crkva igrala značajnu ulogu u procesu očuvanja vlastitog etničkog identiteta.

7 Ovdje treba podvući da se radi o viđenju škola koja su očekivanja roditelja i djece od vjerske nastave. .

8 Profesorka i autorka religijskih udžbenika, Islamska Pedagoška Akademija, Zenica; intervju sa autorkom.

9 Kako navodi Matthew Newton, Upravitelj resora obrazovanja Mostar, OEBS.

10 Konferenciju je organizovao ABRAHAM (udruženje građana za mir i među-religijski dijalog), Gete Institut i OHR. Učesnici su bili predstavnici vjerskih zajednica u BiH, kao i naučnici i istraživači iz Njemačke, Velike Britanije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

11 Izjava Donaldsona u Večernjem listu, 24 mart, 2005; engleska verzija dostupna na internetu: <http://www.oscebih.org/public/default.asp?=6&article=show&id=969>

<http://kotor-network.info>